

22. Російський державний історичний архів (СПб., Росія) (далі – РДІА). – Ф.381, оп. 17, спр. 21366, арк. 18.
23. РДІА. – Ф. 387, оп. 18, спр. 68783, арк. 19.
24. РДІА. – Ф. 1181, оп. 17, спр. 71, арк. 133.
25. Самарин Ю. Ф. Краины России. Вып. I / Ю. Ф. Самарин // Самарин Ю. Ф. Сочинения : в 8 т. – М., 1890. – Т. 8. – С. 1–177.
26. Цимбаев Н. И. И. С. Аксаков в общественной жизни пореформенной России / Н. И. Цимбаев. – МГУ, 1978.
27. A Mennonite in Russia: A Diary of Jacob App / Ed. H. Dyck. – Toronto: University of Toronto Press, 1991. – P. 3–73;
28. Horowitz D. Ethnic Groups in Conflict / D. Horowitz. – Berkley, Los Angeles: University of California Press, 1985. – P. 134–135.
29. Loewen H. A house divided: Russian Mennonite non-resistance and emigration in 1870s / H. Loewen // Mennonites in Russia, 1788–1988. – Winnipeg: CMBC publication, 1989. – P. 127–143.
30. Schardau Heritage / Ed. A. Flaming. – North Newton (Ks) : Cop. L. Harder, 2001.
31. Urry J. None but saints / J. Urry. – Winnipeg: Superior Press Limited, 1989.

Надійшла до редколегії 14.02.2011

УДК 94:327(470+571:520) «185/186»

О. Б. Бородіна

Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди

ЦІЛІ І МЕТОДИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У СПРАВІ ВСТАНОВЛЕННЯ ДИПЛОМАТИЧНИХ ВІДНОСИН З ЯПОНІЄЮ

Висвітлено стратегію Російської імперії у ході підписання Російсько-японського договору про мир та дружбу 1855 р. та на початковому етапі становлення російської дипломатичної служби в Японії. Досліджено причини, які спонукали царську дипломатію до активізації далекосхідної політики, і методи ведення переговорів.

Ключові слова: Російська імперія, Японія, дипломатія, Сімодський трактат.

Освещена стратегия Российской империи в ходе подписания Русско-японского договора о мире и дружбе 1855 г. и на начальном этапе становления русской дипломатической службы в Японии. Исследованы причины, которые побуждали царскую дипломатию активизировать дальневосточную политику, и методы ведения переговоров.

Ключевые слова: Российская империя, Япония, дипломатия, Симодский трактат.

The article is devoted to the strategy of Russian Empire during the subscription of Russian-Japanese treaty of friendship of 1855 and at the first stage of formation of Russian diplomatic service in Japan. The motives that impelled tsar's diplomacy to intensification of Far-Eastern policy and methods of negotiation are investigated.

Key words: Russian Empire, Japan, diplomacy, Treaty of Shimoda.

Офіційні дипломатичні стосунки між Російською імперією та Японією було встановлено із підписанням Російсько-японського договору про мир та дружбу в м. Сімода у 1855 р. Укладенню цього документа передували довготривалі складні переговори посланця Російської держави Є. В. Путятіна з японськими чиновниками. Успішність упровадження статей Сімодського трактату в життя значною

мірою залежала від професіоналізму перших російських дипломатів у Японії: від того, чи вдасться їм знайти спільну мову з японською владою та завоювати довіру місцевого населення.

Серед робіт радянських істориків, які досліджували проблему російсько-японських відносин, слід відмітити праці Е. Я. Файнберг [10; 11; 12] та Л. М. Кутакова [6]. Новий погляд на історію царської дипломатії в Японії представляють сучасні російські дослідники: В. М. Єлізар'єв [4], О. Э. Куланов, В. Е. Молодяков [5], П. Е. Подалко [8], О. В. Шишов [14]. Японська точка зору на досліджувану проблему подана у наукових розвідках С. Накамури [7] та Х. Вади [2]. Вивченням російсько-японських відносин другої половини XIX ст. займалися і представники третьої сторони, зокрема американець Пол Е. Екель [19], німець Е. Франц [19; 20]. В Україні нами було знайдено лише одне дослідження російсько-японських відносин – це дисертація О. О. Шаповалової (автор розглядає взаємовідносини Японії та Російської Федерації на сучасному етапі) [13]. Мотиви, які спонукали царський уряд до встановлення дипломатичних відносин з Японією, досі нечітко окреслені у наукових дослідженнях, а в оцінці методів, застосовуваних російськими дипломатами, історики з різних країн мають значні розходження.

Автор статті ставить за мету визначити цілі керівників Російської імперії у справі встановлення дипломатичних відносин з Японією і оцінити доцільність, ефективність та правомірність застосовуваних для цього методів.

Ініціатором укладення першого російсько-японського договору став російський державний діяч, мореплавець та дипломат Євфимій Васильович Путятін. Після розбою, що вчинили російські офіцери М. Хвостов та Г. Давидов на північних японських островах на початку XIX ст., питання про нову експедицію до Японії довго не з'являлося на порядку денному. Лише у 1843 р. Микола I за порадою контр-адмірала Є. В. Путятіна видав наказ про спорядження експедиції до Китаю та Японії з метою встановлення торговельних відносин. Але міністр іноземних справ граф К. В. Нессельроде та міністр фінансів граф Є. А. Канкрін переконали імператора у тому, що експедиція може завадити російсько-китайській торгівлі через м. Кяхту. Є. В. Путятін як член комітету з «кахтинської торгівлі» не бачив перепон для здійснення спроби встановлення дипломатичних стосунків із Японією, проте точка зору авторитетних міністрів перемогла: експедиція була відмінена.

Ідею Є. В. Путятіна було реанімовано через дев'ять років. 7 жовтня 1852 р. за наказом імператора Миколи I російська ескадра вийшла з порту Кронштадт і попрямувала до японських берегів із метою укладення російсько-японського договору про мир та дружбу. Серед причин, які спонукали царських дипломатів до встановлення російсько-японських стосунків, можна виділити такі:

- прагнення не відстати від інших великих держав під час розподілу сфер впливу на Далекому Сході;
- гарантувати безпеку східних кордонів Російської імперії;
- отримати дозвіл для російських кораблів заходити у японські порти з метою поповнення запасів прісної води, продовольства і (у випадку необхідності) проведення ремонту суден;
- розвивати російсько-японську торгівлю;
- гарантувати правовий захист громадян Російської імперії в Японії.

Розглянемо ці пункти детальніше. У середині XIX ст. в Японії склалися всі умови для того, щоб її штучна ізоляція добігла свого кінця. Політична нестабільність, яка проявлялась у падінні авторитету сьогунату Токугава і у набутті популярності руху за надання фактичної влади імператору, доповнювалась економічною кризою: неврожаї розорювали населення та спустошували казну, у країні панувало безробіття [1, с. 134]. Складним становищем Японії поспішили скористатись іноземці. У 1851 р. американський комодор М. К. Перрі отримує завдання

спрямувати свої кораблі до берегів Японії з метою укладення торговельного договору із цією державою. Є. В. Путятін дізнався про американську експедицію вже у дорозі, під час стоянки на Соймонбейському рейді біля мису Доброї Надії. Але можемо припустити, що Міністерство іноземних справ Російської імперії знало про наявність конкурентів, відправляючи своє посольство на Далекий Схід. У газеті «The New York Times» за 10 грудня 1852 р. був розміщений уривок з листа американця, який на той час мешкав у Росії [15]. Автор повідомляв про відправку фрегату «Паллада», посильного судна та гвинтового пароплава до Японії. За його словами, ходили чутки, що експедиція споряджена в наукових цілях. Але американець висловлював переконання у тому, що вона відправлена для того, щоб стежити за діями М. К. Перрі. Росія боялася перетворення Японії на базу експансії США, Англії та Франції і була зацікавлена у тому, щоб Японія залишалася лояльним сусідом.

31 березня 1854 р. був укладений перший американсько-японський договір. 14 жовтня цього ж року Японія підписала угоду з Англією. А 7 лютого 1855 р. – з Російською імперією [9, с. 52–53]. Наступним був договір із Голландією в січні 1856 р. У жовтні 1858 р. був підписаний франко-японський договір.

24 жовтня (5 листопада) 1858 р. місія першого російського консульства на чолі із Й. А. Гошкевичем прибула до японського міста Хакодате, котре знаходиться на о. Едзо (з 1868 р. – Хоккайдо). Є. В. Путятін просив уряд підібрати для включення до штату консульства високоосвічених молодих людей, здатних надати японцям допомогу у суднобудуванні, вивченні математики, медицини та російської мови.

Британський консул К. П. Ходгсон, який у лютому 1859 р. був призначений у Хакодате, де він виконував водночас обов'язки консула Франції, відмічав, що створення російського сел'яменту в Хакодате за умов змагання великих держав у справі «відкриття Японії» мало важливе значення як для росіян, так і для британців, французів, американців. За словами консула Великобританії та Франції, росіяни були достойними суперниками, і це слід було мати на увазі дипломатам інших держав [21, р. 300].

Проблема безпеки східних кордонів Російської імперії постала перед російським урядом у зв'язку з географічними відкриттями Г. І. Невельського, який у 1848–1849 рр. на транспорті «Байкал» пройшов із Крондштату до Петропавлівська-Камчатського, у 1849–1855 рр. керував дослідженнями у Татарській протоці, у низинах Амуру та на о. Сахалін. У 1853 р. генерал-губернатор Східного Сибіру М. М. Муравйов обнародував повеління Миколи I про зайняття о. Сахалін, згідно з яким 12 червня того ж року у затоці Аніва був заснований перший військово-сторожовий пост Муравйовський.

За умови, коли Російська імперія знаходилась у стані війни з Францією, Османською імперією, Великобританією та Сардинським королівством (Кримська війна) не можна було нехтувати й безпекою російських кордонів на Далекому Сході. Тим більше, що кордони ці не були ще чітко визначеними. Питання демаркації кордонів було частково узгоджене у статті 2 Російсько-японського договору про мир та дружбу. Також для посилення безпеки далекосхідних кордонів Росії необхідно було знайти незамерзаючі порти, які в перспективі можна було б використати як російські військово-морські бази.

До моменту офіційного відкриття кордонів Японії російським кораблям час від часу доводилося бувати неподалік від її берегів. Тому постала необхідність отримати дозвіл японського керівництва про можливість заходити у порти островної країни для поповнення запасів прісної води, продовольства, а головне – отримання допомоги у випадку потрапляння у шторм. Тобто у відкритті японських портів були зацікавлені як моряки з торгових чи військових суден, так і

рибалки, човни яких під час негоди на морі могли прибитись до берегів країни Ніппон.

У світлі європейських подій 1853–1856 рр. економічна необхідність стала одним із головних мотиваційних факторів, який спонукав Росію активізувати свою діяльність у відкритті японських портів [18, с. 109–118]. Окрім забезпечення воєнних потреб, російському керівництву необхідно було налагодити постачання продовольства населенню Далекого Сходу та російських володінь на Тихому океані. Населення російських далекосхідних околиць потребувало обміну солоної риби, хутра, шкіри та інших товарів на продовольство та товари, які зручніше було привозити з сусідньої Японії.

За російсько-японським договором 1855 р. росіянам надавалось право вести торгівлю у портах Сімода та Хакодате. А Договір про дружбу та торгівлю, укладений у 1858 р. [22], давав змогу росіянам укласти торговельні угоди в Едо (з 1 січня 1862 р.) та в Осаці (з 1 січня 1863 р.). Незважаючи на те, що право на ведення зовнішньоторговельних операцій стало об'єктом головних зусиль російських дипломатів, вищі царські чиновники не зуміли повною мірою скористатися вибореними дозволами на торгівлю діяльність в Японії. Довгий час після відкриття зовнішньої торгівлі головним (по суті – єдиним) предметом попиту з Росії були стеаринові свічі, а також гас, але їхня доставка у потрібній кількості незабаром стала проблематичною, бо місцеве сибірське виробництво було ще у зародковому стані, а транспортні видатки по перевезенню товарів з європейської Росії на Далекий Схід робили торгівлю зовсім збитковою.

Таке важливе питання, як гарантування безпеки російських підданих у Японії, розглядається нами не в числі перших, бо кількість росіян у країні Ніппон у другій половині XIX ст. була зовсім незначною. Статті 1 і 8 російсько-японського договору 1855 р. гарантували права і свободи росіян в Японії і японців у Росії. Але декларування захисту і безпеки на папері було недостатнім заходом. Нечисленні мандрівники, які перебували у японській столиці, вказували на необхідність відкриття російської місії в Токіо. За свідченням ученого М. І. Венюкова, який прибув до Едо, коли там ще не було російського посольства, довго залишатися в Японії було небезпечно, бо його могли сприйняти за російського шпигуна. «Японцы вырезывали неприятных им европейцев, а со мной могли расправиться тем легче, что за меня некому было заступиться», – писав М. І. Венюков [3, с. 214].

Упевнившись у тому, що настала слухна година для налагодження дипломатичних стосунків з Японією, царському уряду необхідно було визначитись із стилем ведення переговорів із нацією, менталітет якої корінним чином відрізняється від російського.

Значну роль у налагодженні дружнього стилю спілкування між росіянами та японцями відіграла особистість Є. В. Путятіна, який своїм шанобливим ставленням до японців завоював довіру місцевого населення. Методи російського дипломата були набагато цивілізованішими, аніж тактика американського комодора М. К. Перрі.

Під час налагодження дипломатичних відносин з Японією росіяни не стали нехтувати досвідом іноземних спеціалістів. Довідавшись про те, що російський уряд відправляє посольство до Японії, відомий на той час голландський лікар німецького походження Філіп Франс фон Зібольд запропонував свої послуги як консультанта. Зібольд досить тривалий час працював у Японії, тому встиг познайомитися з особливостями японської культури, в тому числі й політичної. Але його пропозиції щодо договору про торгівлю та навігацію не були взяті до уваги голландським урядом. На відміну від Гааги, Петербург зумів вдало використати досвід німецько-голландського японознавця. При написанні чорнового варіанта майбутнього договору, котрий росіяни планували укласти з японцями, за основу був взятий проект саме цього науковця.

Про миролюбну позицію Росії при укладенні з Японією Сімодського трактату свідчить факт зняття російського військового поста на півдні Сахаліну. Цей крок був із розумінням сприйнятий японською стороною.

На ментальному рівні росіяни на той час не могли сприймати японців як рівних, адже Російська імперія належала до когорти великих держав, а Японія у середині XIX ст. не мала ніякого міжнародного авторитету. Але угоди Японії з Росією не порушували торговельної монополії сьогунського уряду.

Щоправда існують свідчення очевидців, які вважали далекосхідну політику Росії агресивною. Зокрема, сер Р. Алькок, перший британський дипломатичний представник в Японії, писав: «...політика Росії полягала не в отриманні дозволу мати свого дипломатичного агента в Едо, не в захисті комерційних інтересів, а в утриманні потужного військово-морського флоту в Японському морі з такими капітанами, які у північних та інших портах здатні розв'язувати проблеми без суду й слідства, рішучо, що мало створювати ефект перетворення Росії на силу, яка б викликала повагу й острах більші, ніж інші західні держави – шанована саме через те, що вселяє страх» [16, р. 165–166]. Точка зору, висловлена британцем, легко пояснюється небажанням поступатись Росії статусом «володарки морів».

Навіть після нападу японських націоналістів на російських моряків росіяни намагалися врегулювати конфлікт дипломатичним шляхом. Під час переговорів генерал-губернатора Східного Сибіру Муравйова-Амурського з уповноваженими японського керівництва щодо кордону в районі о. Сахалін відбувся трагічний інцидент у Йокогамі. На офіцера та двох матросів, які відправилися на берег за провізією, напала група озброєних японців. Одному матросу вдалося врятуватись, а мічмана Р. Мофета та матроса І. Соколова японці порубали на місці. Це були перші людські жертви з моменту встановлення офіційних дипломатичних відносин між Японією та Росією [8, с. 58]. Граф Муравйов вимагав відставки губернатора Йокогами, офіційних вибачень японської сторони, розшуку та покарання вбивць. Доручивши продовження цієї справи капітану крейсера «Аскольд» І. Унковському, Муравйов залишив Японію. Вибачення було незабаром отримано, губернатора звільнили. Через шість років, у 1865, вбивцю затримали, і суд у Йокогамі засудив його до смертної кари. Цей інцидент кинув тінь на перші японсько-російські контакти у нову епоху, котра настала після офіційного відкриття держави.

Не сприяла формуванню позитивного іміджу Росії в очах японців приватна ініціатива деяких російських моряків. У 1861 р. відбувся неприємний інцидент, пов'язаний з перебуванням біля берегів о. Цусіми російського військового корабля. Острів, який знаходиться приблизно посередині між Хонсю та Корейським півостровом, служив каналом сполучення між Японією та Кореєю з доісторичних часів. Протягом ери Токугава даймьо Цусіми служив посередником між бакуфу та корейським урядом і постачав в Едо інформацію, яка приходила до Кореї з Мінського та Цінського Китаю [17, р. 78].

3 лютого російський корвет «Посадник» прибув до бухти Осакі-ура на Цусімі, за версією японського історика С. Накамура, з метою ремонту корпусу судна [7, с. 198]. Приблизно через місяць «Посадник» зайшов до Імосакі, де став на якор. Екіпаж висадився на берег, провів топографічні вимірювання місцевості, розпочав заготівлю лісоматеріалів та будівництво казарми. Капітан корабля Н. А. Бірільов поставив питання про оренду Імосакі. 12 квітня, коли російські матроси розпочали висадку на берег, мешканці села за ініціативою селянина Ясугоро намагалися завадити цьому. Ясугоро був убитий, два японці взяті у полон. Для розв'язання конфлікту голова князівства Муне Йосійорі звернувся до уряду бакуфу. У травні до Цусіми приїхав уповноважений уряду Огурі Тадамаса. Між ним та Н. А. Бірільовим відбулися переговори. Огурі ввічливо вимагав виходу росіян, але Н. А. Бірільов відхилив вимогу і заявив, що без наказу начальства з Цусіми ні за що не піде. Огурі через 13 днів очікування залишив Цусіму. Повернувшись до

Едо Огурі віддав наказ губернатору Хакодате Мурагакі Авадзі провести переговори з російським консулом Й. А. Гошкевичем про ліквідацію військово-морської стоянки росіян.

Й. А. Гошкевич, який добре знав Японію, доброзичливо ставився до її корінного населення, прийняв цю вимогу і погодився відіслати листа командуючому далекосхідною ескадрою Лихачову про відкликання «Посадника» з Цусіми. Але відповідь довго не приходила. Мурагакі тричі зустрічався з Й. А. Гошкевичем. Коли ж розмова зайшла про вимогу Н. А. Бірільова оренди ділянки території, консул відповів, що це самоуправство капітана корабля. Російський уряд бажає лише укладення з урядом бакуфу договору, який би надавав змогу охороняти Цусіму, щоб перешкодити зазіханням на неї Англії.

У цей час бакуфу вирішив зіграти на британських стратегічних інтересах, щоб зробити англійського консула Р. Алькока співучасником у справі охорони кордонів Японії. Британський корабель «Ringdove» на чолі з адміралом Гопом був відісланий на Цусіму для з'ясування намірів росіян. Адмірал Гоп вступив у переписку з Бірільовим, наполягаючи на тому, що присутність російського корабля загрожує всім місцевим європейцям вибухом незадоволення туземного населення.

1 листопада 1861 р. «Посадник» забрав із берегів Цусіми всіх своїх людей і вийшов із японських вод. Російському консулу вдалось залагодити конфлікт, але саме під час Цусімського інциденту проявилася необхідність у розширенні російської дипломатичної служби в Японії, адже віддаленість єдиного на той час російського консульства від Едо і, в даному випадку, від стратегічно важливого о. Цусіма значно уповільнювала надходження інформації, що не сприяло ефективності роботи дипломатичних представників.

Російська імперія не втручалась у кровопролитні конфлікти, що виникали між західними державами та Японією. Так, у 1862 р. у відповідь на вбивство самураями британця Річардсона англійська ескадра у якості покарання провела військову демонстрацію біля портів міста Кагосіма. Це місто на о. Кюсю було піддане жорсткому бомбардуванню з моря. На початку вересня 1864 р. міжнародна військова ескадра (Великобританія, США, Франція та Голландія) вогнем своєї корабельної артилерії повністю зруйнувала берегові батареї японців, споруджені на берегах Сімоносекської протоки. Сильному бомбардуванню з моря було піддане м. Сімоносекі (Тьосю). Росія відмовилася приєднатися до каральних дій. Улітку 1865 р. російська ескадра взагалі залишила японські води. Залишився лише один корабель – корвет «Варяг» – для потреб консульства Росії у м. Хакодате.

Ще одним способом завоювати довіру японців було надання їм медичної допомоги та налагодження контактів у науковій і культурній сферах. Разом із Татібана Косай Й. А. Гошкевич склав японсько-російський словник. Лікар Зеленський, співробітник російського консульства у Хакодате у 1859 р., став лікувати не лише підданих Російської імперії, які опинились у Японії, а й жителів міста. У 1860 р. російський ботанік К. І. Максимович прибув до Хакодате. Він знаходився в Японії майже три роки, досліджував рослинний світ Едзо і Кюсю. Добросовісно і професійно виконуючи свою справу, лікарі та науковці сприяли створенню позитивного іміджу росіян серед японського народу, що у свою чергу змушувало й японську владу бути більш лояльною і поступливою під час проведення переговорів із російськими дипломатами.

У цілому Російська імперія досягла поставлених цілей при встановленні дипломатичних відносин з Японією. Перший російсько-японський договір відкривав для росіян три порти, надавав право торгівлі, декларував захист прав російських резидентів в Японії. Росія довела свою спроможність бути одним із головних суб'єктів далекосхідної політики. Успіху вдалося досягти завдяки тому, що особлива увага зверталася на принцип невтручання у внутрішнє життя Японії.

Російська дипломатія характеризувалася миролюбністю, прагненням вирішити будь-які спірні питання шляхом переговорів, без застосування військової сили. А окремі випадки самоуправства російських моряків (Цусімський інцидент) не визначали загального зовнішньополітичного курсу Російської імперії.

Бібліографічні посилання

1. **Богданович Т. А.** Очерки из прошлого и настоящего Японии / Т. А. Богданович // История Японии. – М., 2008. – С. 134.
2. **Вада Х.** Представления о России в Японии: учитель, враг, собрат по страданиям / Харуки Вада // Россия и Япония в исследованиях советских и японских учёных. – М., 1986. – С. 50–61.
3. **Венюков М.** Путешествия по Приамурью, Китаю и Японии / М. Венюков. – Хабаровск, 1952. – С. 214.
4. **Елизарьев В. Н.** Южный Сахалин и Южные Курильские острова в российско-японских отношениях (XVIII – середина XIX вв.) : дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / В. Н. Елизарьев. – Владивосток, 2003.
5. **Куланов А.** Россия и Япония: имиджевые войны / А. Е. Куланов, В. Э. Молодяков. – М., 2007.
6. **Кутаков Л. М.** Россия и Япония / Л. М. Кутаков. – М., 1988.
7. **Накамура С.** Японцы и русские. Из истории контактов / Синтаро Накамура. – М., 1983.
8. **Подалко П. Э.** Япония в судьбах россиян: Очерки истории царской дипломатии и рос. диаспоры в Японии в конце XIX – начале XX века / П. Э. Подалко. – М., 2004.
9. Русско-японский договор о мире и дружбе, заключенный в Симодэ 7 февраля н. ст. 1855 г. // Гримм Э. Д. Сборник договоров и других документов по истории международных отношений на Д. Востоке (1842–1925). – М., 1927. – С. 52–53.
10. **Файнберг Э. Я.** И. А. Гошкевич – первый русский консул в Японии (1858–1865 гг.) / Э. Я. Файнберг // Историко-филологические исследования. – М., 1967. – С. 505–509.
11. **Файнберг Э. Я.** Русско-японские отношения в 1697–1875 гг. / Э. Я. Файнберг. – М., 1960.
12. **Файнберг Э. Я.** Установление русско-японских дипломатических торговых отношений (Посольство Е. В. Путятина. 1853–1855 гг.) / Э. Я. Файнберг // Вопросы истории. – 1969. – № 3. – С. 73–89.
13. **Шаповалова О. О.** Російсько-японські відносини (2000–2008 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / О. О. Шаповалова. – Х., 2009.
14. **Шишов А. В.** Россия и Япония. История военных конфликтов / А. В. Шишов. – М., 2000.
15. A Japan Expedition from Russia // The New York Times. – 1852. – December 10.
16. **Alcock R.** The capital of the tycoon: a narrative of a three years' residence in Japan / Sir Rutherford Alcock.. – New York, 1863. – P. 165–166.
17. **Auslin Michael R.** Negotiating with imperialism: the unequal treaties and the culture of Japanese Diplomacy / Michael R. Auslin. – Cambridge, 2006. – P. 78.
18. **Eckel Paul E.** The Crimean War and Japan / Paul E. Eckel // The Far Eastern Quarterly. – 1944. – No. 2. – P. 109–118.
19. **Franz E.** Philipp Franz von Siebold and Russian policy and action on opening Japan to the West in the Middle of the Nineteenth Century / Edgar Franz. – Munich, 2005.
20. **Franz E.** Siebold's Involvement in the Friendship Treaty between Japan and Russia / Edgar Franz // Ritsumeikan International Affairs. – 2008. – Vol. 6. – P. 99–125.
21. **Hodgson C. Pemberton.** A residence at Nagasaki and Hakodate in 1859–1860. With an account of Japan generally / C. Pemberton Hogson. – London, 1861. – P. 300.
22. Treaty of Amity and Commerce between Russia and Japan [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nytimes.com/1860/05/22/news/treaty-of-amity-and-commerce-between-russia-and-japan.htm>

Надійшла до редколегії 11.10.2010